

A. N. CSISZTOZVONOV:

A KAPITALIZMUS MANUFAKTURÁLIS SZAKASZÁNAK NÉHÁNY ALAPVETŐ TÖRVÉNYSZERŰSÉGÉRŐL

A szöveg, amelyet tisztelt magyar kollégáink figyelmébe ajánlok, a szó szoros értelmében nem tekinthető előadásnak, de nem is szaktanulmány vagy (logikailag) végleges formába öntött összefoglalás. Ez az első kétoldalú találkozási és, ennél fogva, jellegére jórészt az ismerkedés nyomja rá bélyegét. Ezért mondandómat arra korlátozom, hogy röviden kifejtsem a szovjet szakértőknek azokat az általános módszertani alapelveit, amelyekre támaszkodva a tőkés rendszer genezisére vonatkozó kutatásait folytatják, ismertessem főbb eredményeiket, és végül, bepillantást nyújtsak azokba a vitákba, amelyek munkahelyi megbeszéléseken vagy a nyilvánosság előtt zajlanak, köztük tisztelt NDK-beli kollégáinkal is.

Néhány előzetes megjegyzés. A történelem egészének, főbb korszakainak, köztük a társadalmi formációváltásoknál bekövetkező átmeneti időszakoknak marxista elemzése több elvi jellegű előfeltételből indul ki. Közülük itt most csak néhányat említünk. Ezek: a következetes történetiség; a társadalmi formáció elvének elismerése és folytonos figyelembe vétele;¹ az a meggyőződés, hogy a burzsoá ideológia elleni küzdelem: osztályharc, amelyben nincs kompromisszum, nincs helye a „középutnak” vagy a „semlegességnek”, az osztályszempontú szocialista ideológiától való bármely eltérés pedig nem egyéb, mint a burzsoá ideológiának tett engedmény, mivel a tőkés ideológiai ellenállása rendkívül mély és erőteljes;² a pártosság elvének elismerése a marxista történettudományban, mivel „A pártonkívüliség burzsoá eszme. A pártosság szocialista eszme”.³ Ugyanakkor a történeti kutatásban alkalmazott pártosság korántsem azonos a „részhajlással”. Ellenkezőleg, a történelem átfogó marxista felfogása feltételezi, hogy a társadalmi élet valamennyi szférájában fellépő minden jelenség, tendencia és ellentmondás összességét sokoldalúan tanulmányozzuk, a társadalom anyagi termelőerőinek állapotát figyelembe véve gyökereiket feltárjuk, s kiküszöböljük ezáltal a történeti kutatásból a szubjektivizmust és az önkényes értéktételeket.⁴ Mindehhez hozzátartozik a marxizmus azon alaptétele, hogy minden eddigi társadalom története nem egyéb osztályharcok történeténél, fejlődésének gazdasági és társadalmi törvényszerűségei pedig lényegüket tekintve egységesek.⁵

Az átmeneti korszakok, többek között a kapitalizmust megelőző formációk kapitalizmusba való átmenetének kutatásánál következetes harcot kell folytatni a polgári történetírás olyan divatos koncepciói ellen, amelyek szerint a marxizmus az ilyen témák kutatása esetén a kifejlett tőkés társadalom kategóriáit alkalmazza s ezáltal – úgymond – olyan elvont szociológiai fekete-fehér formulákkal dolgozik, amelyeknek nincs tudományos értékük. A nem-marxista történetírás „akadémiai irányzatainál” az efajta állítások együtt jelentkeznek a Marx zsenialitása iránti elismeréssel, de egyben azzal a fenntartással is, hogy a marxizmus a történeti megismerés egyik, meghatározott fejlődési szakasza volt, s ez a szakasz már a múlté; Marxtól pedig egy sorba helyezik a múlt század egyéb kiemelkedő történészeivel. Az efajta elméletek már a XX. század elején kialakultak. Mintául P. Blok holland történész Marx-jellemzése szolgált, amelyet „Történelmi materializmus” c. tanulmányában tett közzé.⁶ De ezek az elméletek – különböző változatokban – a mai nem-marxista történészek (J.W. Smith,⁷ I. Wallerstein⁸ stb.) munkáiban is fellelhetők.

Az efajta értékelések jelenléte a polgári történetírásban bizonyos fokig azzal is magyarázható, hogy képviselői a Marx és a marxizmus címére szóló elutasító állásfoglalásaikat nem a marxizmus–leninizmus alapítói által írt legalább legfontosabb eredeti művek alapos ismeretéből kiindulva, hanem egyes marxista vagy magukat annak valló történészek leegyszerűsítő népszerű kiadványaira támaszkodva fogalmazzák meg. Nem ismerik, vagy nem is akarják ismerni Marx ismert tételét, mely szerint „a termelés társadalmi formájában a termelőeszközök átalakulásának szükségyszerű termékeként bekövetkező fordulat az átmeneti formák tarka káosza közepette megy végbe.”⁹

Elfogadhatatlanoknak minősülnek azok a kísérletek is, amelyek a marxista metodológiát akként kívánják „tökéletesíteni”, hogy „kiegészítik” néhány újonnan keletkezett, főként spekulatív elmélettel, amelyek többnyire a történeti módszertant a maximális formalizálás útjára terelni kívánó nem-marxista „tisztá elmélet” tárházából származnak. Ide sorolható pl. az amerikai polgári történészek között széleskörűen elterjedt „cliometria”. A történeti módszertan spekulatív formalizálása jut kifejezésre a „deduktív nomológia” módszerében, amely több nyugat-európai kutató valamint K. Kuklinska (Lengyelország) felszólalásában az 1978. évi VII. nemzetközi gazdaságtörténész kongresszuson Edinburg-ban nyert megfogalmazást.¹⁰ Még az olyan nemmarxista, reális tudományos kategóriákat alkalmazó kutatók, mint B.H. Slicher van Bath és az említett kongresszuson részt vett H. Boeme is kategorikusan elutasították a clio-

metriának és az üres spekulációkat felvonultató „tisztá elmélet” hiveinek arra irányuló igényét, hogy elméletüket történeti módszertanként elfogadtassák.¹¹ A módszertanban mutatkozó formális-logikai sallangokat kritikusán értékelte a VIII. Nemzetközi gazdaságtörténetész kongresszuson a B. I. szekció („Gazdasági elmélet és történelem”) bevezető előadásának két szerzője, Ránki György és Jürgen Kocka is.¹² Hasonlóképpen kritikailag jellemezte ezeket a nézeteket a jelen előadás szerzője is.¹³ Ezzel összefüggésben helyénvalónak látszik emlékeztetni Engels A Tőke harmadik kötetéhez írt Bevezetőjének szavaira: „Mint a 16. században, a mi mozgalmas időnkben is merőben elméleti emberek a közügyek területén csak a reakció oldalán találhatók még és éppen ezért ezek az urak még csak nem is valódi elméleti emberek, hanem a reakció egyszerű apologetái.”¹⁴

A továbbiakban a következő kérdéseket kívánjuk érinteni: az egyszerű árutermelés helye a kapitalizmus kialakulására vezető feltételek létrehozásában; ok-okozati összefüggés az eredeti tőkefelhalmozás és a kapitalizmusnak a szó szoros értelmében vett genezise között; új elem „a jobbagság második kiadásának” mechanizmusában Közép-Európában; a protoindusztrializáció elmélete és az ipari forradalom mint történeti esemény vagy mint általános törvényszerűség.

Ami az egyszerű árutermelésnek a tőkés viszonyok kialakítására vezető feltételek létrehozásában játszott szerepét illeti, erről Marxnak és Leninnek számos, világos idevonatkozó állásfoglalását ismerjük. Születését követően az árutermelés és az áruforgalom – további fejlődése során – fokozatosan a tőke létrejöttének történelmi előfeltételévé válik és felhalmozásuk kezdettől fogva öncélként jelenik meg.¹⁵ A feudális társadalomban az áru-pénzviszonyok hordozóivá, már ami a közvetlen kisárutermelés szféráját illeti, a parasztok és a szabad kézművesek váltak. Ők alkották a feudális termelési mód piramisának talapzatát.¹⁶ A középkori társadalom egész mechanizmusában azonban ezt az elemet magához kötötte és áttételesen a kereskedelmi tőke képviselte, amely a terméket áruvá változtatva, piacot teremtett számára, új csereértékeket hozott létre, új anyagokat teremtett, s ezzel együtt a korabeli társadalomban új szükségleteket is hívott életre.¹⁷ Megtette ehhez a maga hozzájárulását az uzoratóke is.

Az önálló kisárutermelő – szabad kézműves és feudális függő viszonyban élő paraszti gazdaságnak a sebezhető pontja az volt, hogy több körülmény folytán gazdaságilag labilis volt, aminek következtében a paraszt „csak névlegesen” rendelkezett a termelőeszközökkel, minthogy kedvezőtlen feltételek esetén abba a helyzetbe került, hogy nem tudta újratermelni ezeket.¹⁸ A következmények különfélék lehettek: a köz-

vetlen termelő tönkremegetett és a feudális függőség még súlyosabb formái közé juthatott, az uzsora csapdájába kerülhetett, deklaszált nincstelenlenné vagy éppen hivatásos koldussá válhatott, esetleg zsoldos katonának állt stb. Ám minél jobban fejlődött az áru gazdaság, annál inkább bővült egy másfajta lehetőség: a bér munka, habár ez még gyakran össze volt kötve a függőség különböző válfajaival, a kereskedőtől (a felvásárlótól, a bedolgoztatótól) való függő viszonytal stb.

Az adott feltételek között az önálló kisárutermelő a kifejlődő áru gazdaság rendszer alanyává vált, midőn nemcsak a forgalom, hanem az újratermelés is az áru viszonyok részévé vált.

Ez a folyamat – optimális feltételek között – a kezdettől fogva az áru gazdaság kategóriájaként megjelenő „nemzeti piac” kialakulására vezetett,¹⁹ a központosított nemzeti államok és a rendi monarchia mint politikai felépítmény vele párhuzamos létrejöttével. Az így kialakult viszonyok között az egyszerű áru gazdaság, a kereskedelmi és az uzsoratóke a jövő tőkés termelési mód fejlődésének előfeltételéül szolgált.²⁰ De a fejlődésnek ezen a szakaszán az árutertermelés egész rendszere még szervesen beépült a középkori társadalom általános feudális rendszerébe, habár ez az együttélés mindenféle belső bonyodalmakkal és konfliktusokkal kapcsolódott össze, amelyek a társadalmi-politikai és ideológiai szférában csapódtak le. Főbb vonásaiban ebben foglalható össze a marxizmus felfogása a feudalizmus viszonyai között fennálló egyszerű áru gazdaság jellegéről és szerepéről.

Az adott kérdés itt kifejtett felfogása azonban, főként az utóbbi években, viták tárgyává lett a szocialista országok történelemszerveinek körében. Olyan tételek nyernek megfogalmazást, hogy az áru gazdaság – létrejöttének első percétől kezdve – kívül állt, nem volt szerves része a feudális gazdaságnak, együttes létezésük nem egyéb pusztán idő- és térbeli egybeesésnél. Ami pedig a polgárságot illeti, nem a feudális társadalom jelentékeny rendi csoportjaként, hanem a feudalizmussal együttélő külön osztályként („Nebenklasse”) fogják fel. Így azután több esetben „kiegyenesedik” az egyszerű árutertermelés fejlődésének kapitalizmusba torkolló útja, elhomályosul az átmenet során létrejövő minőségi különbség, amely az egyszerű árutertermelést mint a tőkés rendszer kialakulásának előfeltételét a kapitalizmus szerves alkotó részévé vált árutertermeléstől elválasztja. Esetenként az egyszerű tőkés kooperációt is formációképző kategóriaként állítják be, ami nem volt rá jellemző,²¹ a kialakuló „nemzeti piacot” pedig mint „új jelenséget”, vagyis mint burzsoá, illetve „protoburzsoá” jellegű képződményt ábrázolják.

E kérdések diszkutív felvetését az a körülmény teszi indokolttá, hogy a marxizmus klasszikusainak műveiben az egyszerű árutermelésnek a tőkés árutermelésbe való átmenete többnyire a legáltalánosabb formában fordul elő: az árutermelés a fejlődés meghatározott fokán tőkés termeléssé válik.²² És erre az általános megfogalmazásra hivatkoznak, midőn a kérdést főként az árutermelés meglétének konstatálására korlátozzák és a mennyiségi adatokat a rendszer-kapcsolatoktól és a minőségi változásoktól elszakítva ábrázolják. Ám Marx a kapitalizmus keletkezéséről alkotott szintézisében éppen a strukturális (rendszer- szignifikáns) alapelvből, s nem a dilemma elszigetelt szemléletéből indult ki: „a tőkés társadalom gazdasági struktúrája a hűbéri társadalom gazdasági struktúrájából nőtt ki. Az utóbbi felbomlása tette szabaddá az előbbinek az elemeit.”²³ Ugyanakkor „a kapitalizmus elemei” a feudális társadalomban nem keletkezhetek az egyszerű árutermelő gazdaság tetszés szerinti elemeiből és pusztán ezek mennyiségi növekedéséből. Véleményünk szerint annak a kritériuma, hogy mikor kezd az egyszerű árutermelő gazdaság (a kereskedelmi tőke feltétlen megléte mellett) a kapitalizmus előfeltételévé válni, attól függ, hogy mikor terjednek át az áru- és pénzviszonyok a csere szférájából az újratermelés szférájába. Csak ekkor alakulnak ki az árutermelő földművelés régiói a mezőgazdaságban, ekkor rendelődnek alá a kereskedelmi tőkének a különböző kézművesiparok, s jönnek létre exportra termelő ágazatai.²⁴ Innen már csak egy lépés az egyszerű árutermelésre tipikus egyszerű újratermelésből a kapitalizmust jellemző bővített újratermelésig, amely számára hamarosan szűknek bizonyultak a nemzeti határok, s immanens célja a termelés méreteinek végtelen bővítése, a tőkés világpiacon kialakítása volt.²⁵ Ezért Lenin, a piacnak mint az árutermelő gazdaság (egyik) kategóriájának átalakulását vizsgálva, így írt: „Ha tehát a belső piacról szóló elméleti alaptételeket akarjuk vizsgálni, az egyszerű árugazdaságból kell kiindulnunk, és figyelemmel kell kísérnünk ennek fokozatos átalakulását tőkés gazdasággá.”²⁶ Nem a paraszt egyszerű csatlakozása az árugazdasághoz „általában”, hanem ennek meghatározott formáihoz és a feudalizmus bomlásának körülményei között vezet a falusi lakosság új típusainak kialakulására.²⁷ Ezért a kapitalizmusban a kisparaszt elkerülhetetlenül burzsoá jellegű kisárutermelővé válik, ennek minden következményével együtt, a pénzforgalom és az egyszerű tőkés kooperáció fejlett tőkés kategóriák jellegét ölti fel. A kérdés bonyolultsága már magában feltételezi, hogy megoldása csak komplex kutatások útján képzelhető el. Ezért Lenin, aki az oroszországi permi kormányzóság kézműves összeírását tanulmányozva olyan bonyolult kérdésekbe ütkö-

zött, mint az, hogy miként lehetne meghatározni a kézműipar és a felvásárló bedolgoztató elem valódi társadalmi-gazdasági arculatát, csak úgy látta megoldhatónak a problémát, ha sokoldalúan elemzik annak tevékenységét: milyen nála a tőke körforgása, van-e saját műhelye, ha igen, milyen a gazdasági mérlege, s ugyanígy a neki alárendelt bedolgoztatóknak és kézműveseknek; milyen okai vannak a falusi kézművesekkel fennálló szigorúan egyéni jellegű kapcsolatainak; hogyan oszlik meg a felvásárló tőkéje a forgalom és a termelés között stb. Egészében: honnan és miként formálódik ki a kapitalizmus, milyen úton-módon ment végbe a piac átváltozása az árutermelő gazdaság kategóriájából tőkés piaccá.²⁸

1978-ban a szovjet medievisták – egy kétoldalú munkamegbeszélés keretében – nyílt baráti vitát folytattak NDK-beli kollégáikkal a következő kérdéskörrel: „A középkori polgárság szociális jellege”. A vita kétségkívül pozitív tudományos eredményekkel járt. Az ülészakon széleskörű tematikát érintettek, amely kiterjedt az egyszerű árutermelesnek a középkori társadalomban és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmeneti időszakban betöltött szerepére. Az ülészak anyaga megjelent mind a Szovjetunióban²⁹ mind az NDK-ban.³⁰ Azok a magyar kollégák, akik ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak, bizonyára ismerik ezt a vitát, megvan a maguk álláspontja s a véleménycsere erről kétség kívül érdekes lenne.

Ha már érintettem a Szovjetunió és az NDK medievistáinak kétoldalú tudományos vitáit, szeretném lakonikus rövidséggel informálni tisztelt magyar kollégáinkat egy másik hasonló tanácskozásunkról is, amelynek témája a következő volt: „A feudális járadék formáinak fejlődése és az európai parasztság osztályharca a 14–15. században.” E téma közvetlenül kapcsolódik a tőkés fejlődés előfeltételei kialakulásának kérdéséhez. Eredményeit tekintve ez a találkozó igen konstruktív volt. Egyelőre rövid információ jelent meg róla, de megvan az alapos remény arra, hogy a megvitatott előadások rövidesen napvilágot látnak önálló kötet formájában Moszkvában, orosz nyelven. Egyelőre itt szeretném megjegyezni, hogy tisztelt NDK-beli kollégáink jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy pontosabban lássuk „a jobbágyság második kiadása” létrejöttének mechanizmusát a kelet-elbai területeken.

A 14. századdal foglalkozó német historiográfia a kelet-elbai német telepéseket személyileg szabad telepesekként jellemezte, akik jelentős privilégiumokkal rendelkeztek, akikkel szemben éles kontrasztként jelentkezett a stabilnak tekintett helyi lakosság súlyos jobbágyi helyzete. Éppen ez gyakorolt – úgymond – döntő befolyást a szabad német telepések ké-

sőbbi második jobbágyságba taszítására. Akkoriban a kérdés efajta hangsúlyát jórészt a kutatások adott szintje magyarázta. Ez az álláspont bizonyos mértékben tükröződött Engels „A porosz parasztság történetéhez” c. munkájában is, amelyben a német telepesek személyi jogállása és földhöz való viszonya számukra igen kedvező értékelést kapott, velük szemben áll a helyi lengyel–litván lakosság körében uralkodó kemény jobbágysors, vagy hangsúlyt kap a német telepesek passzív állásfoglalása az 1525. évi parasztháború eseményeihez, későbbi refeudalizálásukat pedig azzal magyarázza, hogy az nem volt más, mint a rövidlátásuk miatti büntetés, mint a kelet-elbai junkerek kapzsiságának következménye, amit elősegített a 30 éves háború is.³¹

A gazdaságtörténeti és a marxista kutatások fejlődésével mind nagyobb hangsúlyt kapott a nyugat-európai országokban megindult tőkés fejlődés tükröződő hatása, a Baltikum növekvő gabonaszükséglete, „a jobbágyság második kiadását” kezdték úgy értékelni, mint a feudális reakciónak a kapitalizmus dinamikus fejlődésére adott válaszát. A marxista történészek bebizonyították, hogy „a jobbágyság második kiadásának” létrejöttében a helyi lengyel–litván lakosság jobbágyi helyzete nem volt döntő tényező; kezdték kétségbe vonni a telepesek feltétlen privilegizált helyzetét, de egyelőre korlátozott dokumentációs bázis alapján. Ezzel ellentétben a sovinszta német történetírás csökönyösen „a régi lemezt játszotta”, alátámasztva a hitleri fasizmus embergyűlölő, rasszista elméleteit.

NDK-beli tisztelt kollégáink, az újabb progresszív kutatásokból kiindulva, és saját eredeti kutatásaik alapján „a jobbágyság második kiadása” keletkezési mechanizmusának új, fontos elemét tárták fel a kelet-elbai területeken.

Kellő argumentációval kimutatták, hogy a 14–15. században az adott területen sok tekintetben a következő összetevők voltak a döntők: a német telepesek körében fennmaradt a személyi függőségi jogviszony és a munkajáradék néhány eleme; megerősödött a földesurak igazgatási-ítélkezési jogköre annak következtében, hogy a helyi hatóságok átadták nekik e jogokat az úrbéri kötelezettségek maradványaival együtt, amelyeket a német telepesek kötelesek voltak teljesíteni a helyi hatóságok számára; fokozatosan kiegyenlítődtött a német telepesek és a helyi lakosság személyi és földhasználati jogviszonyában fennállt különbség az előbbieik helyzetének romlása s az utóbbiak helyzetének javulása következtében.

Ezért azután, mikor a gabonakereslet és a gabonaárak konjunktúrája a 16. században hirtelen megnövekedett, a helyi bárók és a lovagrendek

különösebb erőfeszítések nélkül növelhették jövedelmüket a munkajáradék nagyarányú emelésével, latifundiumaikat pedig a telepesek tömeges elűzésével (Bauernlegen), akiknek földbirtoklási jogai nem voltak vitathatatlan jogi formákba öntve.

Néhány megjegyzés az eredeti tőkefelhalmozás helyéről a kapitalizmus genezisének folyamatában ill. ennek értelmezéséről. A jelenség lényege, tartalma, módjai, főbb tényezői és szakaszai eléggé ismertek, szükségtelen tehát speciálisan is kitérnünk ezekre a kérdésekre. Időnként akörül folyik a vita, hogy az eredeti tőkefelhalmozás folyamata a kapitalizmus genezisének szerves összetevője volt-e, s így egyszerű folyamatokról van-e szó, vagy pedig előfeltétele volt, tehát minőségileg egészen más természetű jelenség, habár konkrét-történeti megjelenésükben időben és térben mechanikusan összefonódtak egymással. Ennek következtében a konkrét kutatások során nem mindig könnyű feladat argumentáltan elválasztani egyiket a másiktól.

Marx álláspontja, aki elsőként vezette be a politikai gazdaságtanba magát a fogalmat, egyértelműnek látszik. Marx az eredeti tőkefelhalmozást többször és egyértelműen azok közé a jelenségek és tényezők közé sorolta, amelyek létrehozták a kapitalizmus fejlődésének előfeltételeit, ami „nem egyéb, mint a termelőnek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamata.” „Eredetinek” azért jelenik meg, mert a tőke és a tőkének megfelelő termelési mód előtörténetét alkotja.³² A kapitalizmus a szó eredeti értelmében nem egyéb, mint a tőke realizálódása a termelés folyamatában, míg az eredeti tőkefelhalmozás rendeltetése az, hogy a tőkét *tőkévé* alakítsa... magának a tőkés termelésnek a megjelenése előtt. S ebben a minőségében egy másfajta társadalmi forma bomlási terméke.³³

A két folyamat külsőleg „egybenövése” különösen jellemző a kapitalizmus genezisének időszakára, amikor a manufaktúra tulajdonosok és az áruterelő paraszti gazdaságok alkalmasint személyileg függő elemek munkáját is felhasználták, erőszakos és nyíltan harácsoló jellegű módszereket stb. is alkalmaztak. De ez csak annyit jelent, hogy az átmeneti korszakokra „az átmeneti formák tarka káosza” jellemző, a kutatónak pedig az a feladata, hogy szakmailag értékálló ítéletet alkosson.

És még egy fontos mozzanat. A polgári politikai gazdaságtan és történetírás kezdettől fogva és szinte mindmáig tagadja „az eredeti felhalmozás folyamatának” tényét. De ma már megszűnt az abszolút egység e tekintetben. Ennek bizonyítéka: a New-yorki „Braudel Center” programja keretében megjelentetett monográfia az ausztráliai eredeti felhalmozás

történetéről.³⁴ A nem marxista történetírás hosszas szembenállása Marx elméletével e téren tarthatatlannak bizonyult.

Kudarcot vallanak azok a kísérletek is, amelyek a kapitalizmus manufaktúras szakasza, és az ipari forradalom marxista koncepciójának „felváltásával” kísérleteznek. A háborút követő időszakban, egészen a 60-as évek végéig (igaz, csökkenő mértékben) nagy népszerűséget élvezett az az elmélet, amely az ipari forradalom lényegét a műszaki-technológiai átalakulásban jelölte meg. Ennek következtében ezt a hatalmas, világtörténelmi jelentőségű eseményt, amely szervesen kapcsolódik a kapitalizmusnak a manufaktúra stádiumától az ipari kapitalizmusba való átmenetéhez, vagy előbbre helyezték, a tizenharmadik, tizenötödik, tizenhetedik századra tették, attól függően, hogy mikor jelentek meg a termelés különböző ágazataiban az ilyen vagy amolyan szerkezetek, meghajtások. Vagy pedig „szakaszolták”, s ennek megfelelően két, három vagy több „ipari forradalomról” beszéltek. Eközben teljesen eltüntették a 18. század végi egyetlen és valódi ipari forradalom legfőbb, lényegi jelentőségét, azt ti., hogy ez hozta létre az ipari kapitalizmus stádiumának adekvát műszaki-technológiai bázisát, annak a társadalom gazdasági-társadalmi struktúrájára vonatkozó valamennyi következményével együtt.

A műszaki-technológiai elmélet iránti bizalom csökkenésével párhuzamosan megerősödtek a „protoindusztrializációs” elmélet pozíciói. Ennek megalkotója az amerikai gazdaságtörténész és szociológus F. Mendels. Az ő elméleti definíciója is olyan mértékben változott, ahogyan bővültek e téren folytatott saját kutatásai, s ahogyan napvilágot láttak vitapartnereinek bíráló észrevételei. Definíciója kezdetben így fogalmazódott meg: a protoindusztrializáció „az ipari tevékenység behatolása elsősorban a falusi körzetekbe”. Később ez így módosult: „elsősorban a hagyományosan szervezett, de piacra orientált falusi ipar gyors növekedése”. Végül a protoindusztrializáció három alapvető összetevőjeként a következőket jelölte meg: falusi ipar; ennek külkereskedelmi jelentősége; a falusi ipar együttélése a piacra termelő földművelés regionális fejlődésével.³⁵

Ez a koncepció, amely általánosságokban mozgó, meglehetősen szétfolyó tételek pragmatizmussal összekapcsolt elegyének tekinthető, volt a váza annak az előadásnak, amelyet F. Mendels a VIII. nemzetközi gazdaságtörténész kongresszuson, 1982-ben Budapesten mondott el.

Bár olykor használta a „manufaktúra” terminus-technicust, F. Mendels gyakorlatilag szembeállította a „protoindusztrializáció” elméletét a kapitalizmus manufaktúra stádiumának marxi koncepciójával. F. Mendels az utóbbit az 1650–1750 közötti évszázadra korlátozva, gyakorlatilag

folytatta a műszaki-technológiai iskola tradícióit, kizárva a „protoindusztrializáció” definíciójából a „kapitalizmus” fogalmát.

Az e témakörből szervezett „nemzeti” korreferátumok több szerzője számos kritikai észrevételt fűzött F. Mendels főreferátumának szövegéhez. A fontosabbak közül megemlíthetők a következők: az előadás időbeli határait szélesebben kell megvonni (vagyis ki kell terjeszteni legalább a 16. századra is); a „protoindusztrializációt” be kell kapcsolni a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet általános összefüggés-rendszerébe és nem „protoindusztrializációról”, hanem „protokapitalizmusról” kell beszélni; az európai és az Európán kívüli országokban – Indiában, Tuniszban – a 17–18. században voltak olyan régiók és ipari ágazatok, amelyekre ráillik F. Mendels „protoindusztrializációról” szóló elmélete, így lehetséges, hogy a gyarmatosítás előtti India és nem Európa volt az úttörője a kapitalizmus világméretű kifejlődésének; a „protoindusztrializációt” össze lehet kötni a középkori Toscanával és Flandriával; a falusi kézműipar több ágazatában, köztük az export ágazatokban is, a közvetlen termelők a termelési eszközök tulajdonosai voltak és önálló gazdálkodást folytattak stb.³⁶ A számos részletmegjegyzés összegezéséből világosan kitűnik, hogy F. Mendels nem marxista történész bírálója a „protoindusztrializáció” elméletét és főként ennek definícióját a tudományos pontosság és egyetemes érvényesség követelménye szempontjából nem tekintik kielégítőnek, ami az egész koncepció tudományos megalapozottságát is kérdésessé tette. F. Mendels kénytelen volt elismerni számos kritikai megjegyzés jogosságát, s elismerni azt, hogy a „protoindusztrializáció” integráns része volt a tőkés fejlődés világfolyamatának, s előkészítette a feltételeket az ipari forradalom számára. Ami azt az észrevételt illette, hogy nincs világos kritérium arra nézve, hogy mi különbözteti meg a „protoindusztrializációt” a középkori Európa és az ázsiai országok legalábbis külsőleg hasonló jelenségeitől, F. Mendels a következő válaszra szorítkozott: „a protoindusztrializáció elmélete specifikus hipotézisek szabatos definíciója. Ezek már korábban megfogalmazást nyertek. Nyilvánvaló, hogy a protoindusztrializáció nem azonos a házi kézműipar létevel vagy növekedésével. Ha fennállna egy ilyen adekvát egybeesés, akkor új fogalom után kellene néznünk, azokat a hipotéziseket pedig, amelyek a protoindusztrializációnak az egyensúly megbontására és az újkori (with modern industrialisation) indusztrializációval való összefüggésére vonatkoznak, azonnal el kellene vetnünk.”³⁷

A válasz kategorikus, de ha így áll a kérdés, ahogyan F. Mendels állítja, akkor miért volt szükség annyi körülírásra és magyarázatra? A szo-

cialista országok történészei megalapozottan utasították el F. Mendels koncepcióját mint olyan felfogást, amely nem egyéb, mint a kapitalizmus manufaktúra stádiumáról és az ipari forradalomról alkotott marxista koncepció elrontott változata. Élesen tagadó értékelést adott róla W. von Strommer nyugatnémet történész is.

Nem lenne érdemes hangsúlyozott figyelmet fordítani erre az epizódra, ha nem állna kapcsolatban néhány lényeges, az ipari forradalom világtörténelmi helyével kapcsolatos kérdéssel, amelyek körül napjainkig vita folyik a marxista és a nemzetközi historiográfiában. Rendkívül laconikus formában ezt így fogalmazhatnánk meg: csupán óriási jelentőségű történelmi esemény volt-e az ipari forradalom, vagy pedig „lineáris” általános törvényszerűségként kell-e felfognunk?

Egyfelől kétségtelen, hogy egyes fejlődő országok belépése az ipari, napjainkban pedig már a monopolista kapitalizmus szakaszába, elkerülhetetlenül összekapcsolódik a mind tökéletesebbé váló géprendszerek, sőt a legfejlettebb „finom” technológiák alkalmazásával. S az átmenet alapvető gazdasági-társadalmi következményei egyértelműek.

Másfelől már Európa azon országaiban is, amelyek később léptek az ipari kapitalizmus időszakába, mint „az első szakasz országai”, a történeti feltételek lényegesen különböztek azoktól a viszonyoktól, amelyek a végbement polgári forradalmak országaiban – Angliában és Franciaországban – kialakultak. Ez utóbbiakban az ipari forradalom olyan aktusként következett be, ami egyenes folyománya volt *spontán* gazdasági-társadalmi fejlődésüknek. Bizonyos műszaki újításokat egyes ágazatokban itt már a 17. században alkalmaztak. A kézműipar, majd a tőkés manufaktúra széles körű kifejlődése nagyszámú képzett munkaerőt hozott létre, s a munkásokat – többek között a kegyetlen „munkás törvényhozás” segítségével – rászorították a fegyelmezett, állandó munkavégzésre. A gépi termelésre való átállításuk nem járt különösebb nehézséggel, sőt több esetben diszkvalifikációval volt összekötve, főként a kézművesek számára; ez volt a talaja a szakképzetlen női, sőt gyermekmunka rendszeressé vált alkalmazásának.

Más volt a történelmi helyzet Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa legtöbb országában. A gépeket, amelyek fejlettebbek voltak mint a 18. század végi és 19. század eleji masinák, legtöbbször már készen kapták külföldről. Gyakran a szakképzett gépészeket, nem is szólva a mérnöki-műszaki személyzetről, legalábbis hosszabb-rövidebb időre, a helyi vagy külföldi vállalkozók az ipari országokból szerződtették. A szakképzetlen munkaerő pedig olykor a jobbágyokból vagy a helyi lakosság személyileg

függő viszonyban levő kategóriáiból került ki. A tőkés fejlődés manufaktúra-szakasza, amely általában korlátozott formák között ment végbe, nem hozta létre azokat az objektív és szubjektív feltételeket, mint a fejlettebb nyugat-európai államokban. Ezekben az országokban a vállalkozók jóval nagyobb százaléka került ki a külföldi tőke képviselői és helyel-közzel a jobbágytartó földesurak köréből. Más volt a konjunktúra helyzete a világ-kereskedelmi és pénzpiacokon, mint a 18. század végén – a 19. század elején. Végül, ebben az európai országcsoportban az ipar struktúrája is eltérő volt: túlsúlyban volt a nyersanyagtermelő és a könnyűipari ágazat. A születőben lévő nehézipart vagy az állami hadiipar képviselte, vagy jelentős mértékben állami támogatás, katonai rendelések stb. tartották fenn.

Ezért a szovjet kutatók körében, vitakérdésként, felvetődtek olyan vélemények, hogy tartalmukat tekintve adekvátak-e az ipari forradalom kategóriái és tényezői a fejlett nyugat-európai országokban és a közép-, kelet- és délkelet-európai államokban? Olykor még nyersebben is felvetődött a kérdés: volt-e egyáltalán ezekben az országokban nyugat-európai típusú ipari forradalom, vagy nem lenne-e helyesebb ezeket a jelenségeket úgy felfogni, mint ezeknek az országoknak az ipari kapitalizmusba való átmenetét jellemző szimptomáit?

Sajnos ezen a területen nagyon kevés még nálunk a céltudatos kutatás, amely segítséget nyújthatna e kérdések tudományosan megalapozott feltevéséhez vagy megoldásához. De ezzel összefüggésben legyen szabad felhívnom tisztelt magyar kollégáim figyelmét egy ismert szovjet kelet-kutató, G.K. Sirokov monográfiájára,³⁸ aki egy másik, még bonyolultabb anyagon át vezet el bennünket a fent említett kérdésekhez a keleti fejlődő országok vonatkozásában.

Szeretném megismerni mindezekről a találkozókon részt vevő magyar szakértők véleményét vagy idevonatkozó munkahipotéziseiket, annál is inkább, mert ezeknek a magyar nemzeti történet szempontjából is megvan a maguk jelentősége.

Jegyzetek

1. Éppen ezek az alapelvek azok, amelyek élesen elhatárolják egymástól a történelem marxista és nem-marxista felfogását.
2. V.I. Lenin Művei, Budapest, 1964. 6. k. 37.
3. u.o. Budapest, 1966. 12. k. 129.
4. u.o. Budapest, 1971. 26. k. 50.
5. Marx–Engels Művei, Budapest, 1959. 4. k. 442.

6. Blok, P.J., *Historis materialisme*. In: *Onze eeuw*, jg. 8, d. 3, Haarlem, 1908, blz. 350–363.
7. Smit, J.W., *The Netherlands Revolution*. – In: *Vaderlands Verled in Veelvoud*. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500. Deel I: 16e = 18e eeuw. 2 de Aufl., Samengesteld door: Drs C.B. Wels e/a, Den Haag, blz. 27–30.
8. Wallerstein, I., *Economic Theories and Historical Disparities of Development*. – *Eight International Economic History Congress*. Budapest, 1982, 17–27.
9. Marx–Engels Művei, 23. k. 484.
10. Kukińska, K., *Types de l'explication en histoire économique*. In: *Proceedings of the Seventh International Economic History Congress*. Ed. by M. Flinn. Edinburg, University Press, 1978. 16–23.
11. Boeme, H., *Politische Faktoren und wirtschaftsgeschichtliche Methode*. – *Ibid.*, 24–37; Slicher van Bath, B.H., *Jaarrede Vorsitz Nederlands Historisch Genootschap*. Utrecht, 24 Oktober 1975. In: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1976. afl. I., blz. 171–173.
12. *L. Eighth International Economic History Congress*. Section B. I „*Economic Theory and History*” Budapest, 1982. J. Kocka, G. Ranki, *Introduction*, 4.
13. Csisztozovonov. A.N., *VII. Mezsdunardnij kongressz ekonomicseszkoj isztorii*. – *Novaja i Novejsaja Isztorija*, 1979. 3. sz. 16–19.
14. Marx–Engels Művei, Budapest, 1970. 25. k. 4.
15. Marx–Engels Művei, Budapest, 1967. 23. k. 141.
16. u.o. 314. 24. jegyzet.
17. u.o. 26. k. III. rész (Budapest, 1976.) 481.
18. U.o. 482. A céhes kézműveseknél ezek a jelenségek némiképp eltérően alakultak. Korporatív keretekbe tömörülve megvolt a lehetőségük a többé-kevésbé hatékony védekezésre. Ez a rendszer csak a kiviteli ágazatokban akadozott.
19. Lenin Művei, Budapest, 1964. 3. k. 29.
20. Marx–Engels Művei, Budapest, 1967. 23. k. 141.
21. L: Sztam, Sz.M., *A középkori város és a nem-feudális tulajdonformák keletkezésének kérdései*. In: *Szrednekovüj gorod*, Szaratov, 1974. 3–45. B. Bertold, E. Engel, A. Laube, *Die Stellung des Bürgertums in der deutschen Feudalgesellschaft bis zur Mitte des 16. Jahrhundert*. In: *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1973. H. 2. 5. 196–217.
22. Marx–Engels Művei, 20. k. Budapest, 1963. 160.
23. Marx–Engels Művei, 23. k. 669.
24. U.o., 26., III.r. 481.
25. Lenin Művei, Budapest, 1964. 3. k. 48–49.
26. u.o. 17.
27. u.o. 165.
28. *Az 1894–95 évi kusztárösszeírás Perm kormányzóságban és a „kusztár-ipar” általános kérdései*. Lenin művei, Budapest, 1963. 2. köt. 301–399.; 380–386.
29. *L. Szocialnaja priroda szrednekovogo bjurgersztva* 13.–17. vv. M., 1979.
30. *Historiker = Gesellschaft der Deutschen Demokratischen Republik*. *Wissenschaftliche Mitteilungen*. 1980/I–II; *Jahrbuch Geschichte des Feudalismus*. Berlin, 1980. S. 75–173.
31. Marx–Engels Művei, 21. (Bp., 1970.) 228–238.

32. Marx–Engels Művei, 23. 669.
33. Marx–Engels Művei, 23. 669.
34. Lásd: Mc. Michael Ph., *Settlers and Primitive Accumulation. Foundation of Capitalism in Australia.*
35. Mendels Franklin. *Proto – industrialization: Theory and Reality.* In: *Eighth International Economic History Congress. Budapest, 1982. Theme „A”2, 75, 76, 79.* L. Világtörténet, 1982.2.
36. u.o. 82, 84, 90.
37. u.o., 93.
38. Sirokov G. K. *Promüslennaja revoljucija v sztranaš Vosztoka. M., 1981.*